

MUSZLIM GEOGRÁFUSOK ÉS UTAZÓK ARTĀ VÁROSÁRÓL ÉS AZ ARTĀNĪYA NÉPRŐL

KLIMA LÁSZLÓ*

Kulcsszavak: *Rúsz, mordvin, erza, artānīya, Artā*

Absztrakt: *A muszlim geográfiai irodalomban külön csoportot képez al-Balḥī és két követője: al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal. E szerzők számoltak be a rúszok három csoportjáról. Híradásukat későbbi szerzők is átvették, közülük a legfontosabbak al-Bakrī és al-Idrīsī. A muszlim geográfusok által felsorolt csoportok közül a harmadik neve artānīya. A csoport uralkodója Artā városában tartotta székhelyét. Az artānīya népet egyes kutatók szlávoknak, mások normannoknak határozták meg, többen pedig finnugoroknak – erza-mordvinoknak vagy permieknek – gondolták őket. A kutatástörténeti áttekintés után érveket sorolunk fel amellel, hogy az artānīya nép a mordvinok erza csoportjával azonosítható. Érvelésünk egyrészt történeti forrásokon alapul. Al-Iṣṭahṛī, Ibn Ḥawqal, Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī és al-Qazwīnī leírásai azt bizonyítják, hogy az artānīya csoport csakis finnugor eredetű lehetett. Julianus, egy ismeretlen magyar püspök és G. Fletcher beszámolóinak alapján pedig azt állítjuk, hogy az artānīya népesség a finnugor népek közül az erza-mordvinokkal azonosítható. Nyelvészeti alapon amellel érvelünk, hogy Artā neve az erza népnévvel azonos, az artānīya népnév és Rjazany városának neve pedig az erza népnév erzjany alakjából ered.*

A muszlim geográfiai irodalom számos adatot tartalmaz a kelet-európai népekről. Az egykori leírásokban finnugor népek is szerepelnek. A szakirodalomban elfogadott tény, hogy a *wīsū*, *arū* és *yūrā* nép finnugor volt. A *burṭās* népet is többen a finnugor kultúrkörbe sorolták. Az *artānīya* nép a források szerint az *ar-rūs* egyik alcsoportja volt. Etnikai meghatározásuk körül évtizedek óta vita folyik. Az orientalisták szerint nem voltak finnugorok. Ez a dolgozat összefoglalja a téma kutatástörténetét, majd felsorolja azokat az érveket, melyek az *artānīya* és az erza-mordvin etnikai csoport azonoságát bizonyítják.¹

Az *artānīya* népnév és az *Artā* településnév először al-Iṣṭahṛīnál szerepel a muszlim geográfiai

irodalomban. Talán al-Balḥītól származik, de saját információn is alapulhat. Al-Iṣṭahṛī művét Ibn Ḥawqal fejlesztette tovább. Ez a finnugor vonatkozású hírcsoport ebből a geográfusi körből került tovább. Elsőként a Ḥudūd-al-‘ālam szerzője vette át al-Iṣṭahṛītól, még a 970-es években. Az információ a nyugaton élő geográfusokhoz is eljutott: a 11. század első felében al-Bakrī is felhasználta a rúszokról írván, egy évszázaddal később pedig al-Idrīsī sorolta fel a rúszok három csoportját, köztük az *artānīyát*.² A mongol támadással lezárult a Volga-vidék felé irányuló kereskedelem nagy korszaka. Az aktualitásukat veszített híreket mégis átveszik, másolják a 12–14. századi szerzők is: Yāqūt, Abū l-Fidā’ és ad-Dimašqī.

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék. 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. klima.laszlo@btk.ppke.hu

¹ Ez a tanulmány a *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból* című, 2016-ban megjelent könyvem 4.6. fejezetének az új szakirodalom felhasználásával átdolgozott változata.

² *Arsanīya* alakban.

Al-Iṣṭaḥrī az *artānīya* népről

Al-Balḥī 20 térképen ábrázolta az általa ismert világot. E művet továbbfejlesztve al-Iṣṭaḥrī bevezetőjében a klímákat (nagyobb tájegységeket) ismertette, városaikról, hegyeiről, folyóikról szólván, majd az iszlám országait írta le, 20 tájegységre osztva. Finnugor szempontból a klímák leírásában az a rész érdemel figyelmet, amelyben az *ar-rūs* népről van szó. Közéjük sorolva ugyanis az *artānīya* népre

bukkanhatunk, amely feltehetőleg az erza-mordvinnokkal azonos. A leírás szerint az *artānīya* nép uralkodója *Artā* városában lakik.

Az *artānīya* emberek al-Iṣṭaḥrī leírása szerint rendkívül veszélyesek, a területükre lépő idegent megölik, ugyanakkor azonban mégis lehet velük kereskedni, mert folyóikon leereszkednek, hogy áruikat elcsereljék.

Al-Iṣṭaḥrī: Kitāb al-masālik wa-l-mamālik című művének az *artānīya* népre vonatkozó részlete³

„Az oroszok három fajtából állnak: az egyik a Bulḡār-hoz van legközelebb; ezek királya Kūyāba⁴ nevű városban székel, amely Bulḡār-nál [a városnál] nagyobb. A másik fajta az előbbinél távolabb lakik; nevük *aṣ-ṣalāwīya*.⁵ Harmadik fajtájuk neve *al-artānīya*, ezek királya *Artā*-ban székel. Az emberek kereskedés közben egészen Kūyābaig jutnak el. Ami azonban *Artā*-t illeti, arról említés nem történik,

hogy az idegenek közül oda valaki eljutott volna, mert minden idegent megölnék, aki országukba beteszi lábát. Hanem ők mennek lefelé a vízen, hogy kereskedjenek, ámde dolgaikról és áruikról hírt nem adnak, és nem engedik, hogy bárki elkísérje őket és országukba bejusson. *Artā*-ból fekete cobolyokat és ólmot visznek ki.”⁶

Ibn Ḥawqal az *artānīya* népről

Ibn Ḥawqal leírása az *artānīya* népről teljes egészében al-Iṣṭaḥrīét ismétli, csak az *Artā* országából származó termékek felsorolásában van némi eltérés. Al-Iṣṭaḥrī szerint fekete menyét és ólom, míg Ibn Ḥawqal szerint fekete coboly- és fekete rókaprém, valamint ólom és higany érkezik onnan:

„*A rūs* fajtája háromféle: az egyik Bulḡār-hoz van legközelebb; királyuk Kūyāba nevű városban lakik, amely Bulḡār-nál nagyobb. Másik fajtája az előbbiekek fölött (északabbra) lakik, ezek neve *aṣ-ṣalāwīya*, királyuk *Ṣalā* nevű városukban lakik. Van továbbá

még egy fajta, amelynek neve *Artānīya*; ezek királya *Artā* városában lakik. Kereskedést folytatva velük el lehet jutni Kūyāba-ba s vidékeire. Ami *Artā*-t illeti, soha sem hallottam valakitől azt említeni, hogy az idegenek közül valaki oda bejutott volna, mert minden idegent megölnék, aki országukba beteszi a lábát. Csak éppen vízen leszállva kereskednek, de már dolgaikról és áruikról nem adnak hírt, társaságukba nem vesznek be senkit s így országukba nem hatolhat be senki. *Artā*-ból fekete cobolyokat, fekete rókákat és ólmot s kevés higanyt visznek ki.”⁷

Al-Bakrī az *awtānīya* népről

Al-Bakrī a rúszokról szóló fejezetben átveszi al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal híreit a rúszok három csoportjáról. Az *artānīya* nép nála *awtānīya*. Al-Bakrī

az *awtānīya* népről és fővárosáról, *Awṭān*-ról nem közöl semmi új információt.

³ Al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal szövegét Kmoskó Mihály (2000) fordítása nyomán, Ormos István módosításaival közöljük, akinek segítségét ezúton is köszönöm. Az eredeti szövegek itt tanulmányozhatók: DE GOEJE 1870; DE GOEJE 1873; KRAMERS 1938.

⁴ Kijev.

⁵ Valószínűleg a Novgorodban és környékén államot alapító keleti szlávok szlovén törzset takarja ez a név. Az *aṣ-ṣalāwīya* népnév a szláv népnévből, vagy a szlovén törzsnévből származik.

⁶ Kmoskó 2000, 32.

⁷ Kmoskó 2000, 80.

Al-Idrīsī az *artānīya* népről

A korábbi szerzőkhöz képest al-Idrīsī *Nuzhat al-muštāq* című műve új információkat tartalmaz a rúszokról. Talán nem véletlen, hogy al-Idrīsī földrajzi művet írt, mert a történelmi változások megértése nehézséget okozott a számára. Az Ibn Ḥawqaltól származó 10. századi adatokat saját korára is érvényesnek tekintette. Így viszont ellentmondásba került kortárs informátoraival. A problémát úgy próbálta megoldani, hogy a rúszokról több helyen is írt: a 6. égvő 4–6. szekciójában és a 7. égvő 4–5. és 7. szekciójában. Mivel a rúszok lakóhelyéről ellentmondásos adatokkal rendelkezett, két csoportra osztotta őket. Az egyikbe azt a három alcsoportba tartozó népet sorolta, amelyikről Ibn Ḥawqalnál olvasott, a másikat pedig a Kijevi Rús népével azonosította: „*A rúszoknak két fajtájuk van. Az egyik az, amelyikről most beszélünk, de van egy másik fajtájuk is, amelyik Unkariyya és Ğasuliyya országgal szomszédos.*”⁸

A rúszok első fajtájának leírása során al-Idrīsī teljes mértékben Ibn Ḥawqalt követi, ugyanakkor itt-ott kiegészíti. A kiegészítésekkel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy azok esetleg valami eredeti, teljesebb Ibn Ḥawqal-kéziratra mennek

vissza, vagy al-Idrīsī saját betoldásai. Az új adatok egyrészt a városok pár szavas leírását tartalmazzák, tudósítanak a három rús nép városainak egymás közti távolságáról, valamint a kereskedelmi kapcsolatokat jellemzik.

V. M. Bejlisz megállapítása szerint al-Idrīsī már nem tudta, hogy az általa használt Ibn Ḥawqal-kéziratban szereplő városok – *Kuyāba* és *Salaw* – Kijevvel és Novgoroddal azonosak. A *Kuyāba* elnevezés helyett Kijevet Kinijuvnak nevezi, *Salaw* pedig nála a Trubezs partján fekvő Perejaszlavl Russzkij városával azonos.⁹ *Artā* városáról azonban saját információi lehettek. Hírei valószínűleg a szövegében emlegetett muszlim örmény kereskedőktől származtak.¹⁰ Al-Idrīsī megadja *Kukiyāna*, *Arsā* és *Salaw* egymás közti távolságát is. Tekintettel arra, hogy ezen települések pontos elhelyezkedésével sem volt tisztában, az általa megadott távolságok további elemzésekre alkalmatlanok.

Al-Idrīsī szövege nem nyújt támpontot az erza-mordvin–*artānīya* azonosság eldöntéséhez, értékelhető új információt sem tartalmaz. A forrásaival való összehasonlítás céljából azonban közöljük.

Al-Idrīsī: *Kitāb nuzhat al-muštāq* című művének az *artānīya* népre vonatkozó részlete

„*A rúszoknak három csoportja van. Az egyik neve rawas, vezetője Kuk(i)yāna városában él. A másik csoportjukat as-sālawīyānak nevezik, vezetője Salaw városában él. Ez a város egy hegytetőn áll. A harmadik csoportot al-arsanīyānak nevezik, vezetője Arsā városában tartózkodik. Arsā szép, erődített város egy hegyen Salaw és Kuk(i)yāna között. Kuk(i)yānától Arsāig négy átkelőhely van,*

Arsától Salawig négy nap az út. A muszlim örmény kereskedők Kuk(i)yānāig járnak. Ami Arsāt illeti, al-Ḥawqal sejk közlése szerint az idegenek közül senki nem megy be [oda], mivel ők minden idegent megölnek, aki a [földjükre] lép, és [ezért] senki sem bátorodik a földjükre lépni. Kuk[i]yāna kereskedői feketé leopárdok¹¹ és rókák bőrét, valamint ónt hoznak ki tőlük.”¹²

Kutatástörténet: az *artānīya*–erza-mordvin azonosítás

Az *Artā* város- és *artānīya* népnév azonosításával immár két évszázada foglalkozik a kutatás.

Az elért eredmények ismertetése során négy műre érdemes támaszkodnunk: Ivan Hrbek 1957-es, Alf Thulin 1978-as és Je. V. Kirszanov 2018-as

⁸ A 6. égvő 6. szekciójának leírásában, ld. BEJLISZ 1984, 218.

⁹ Kinijuv nemcsak Kijevvel, hanem Kanyevvel is azonos lehet (BEJLISZ 1984, 224).

¹⁰ KONOVALOVA 1995, 144; KONOVALOVA 1999, 150.

¹¹ A másolás során keletkezett elírás coboly helyett, ld. BEJLISZ 1984, 215, 51. j.

¹² A szöveget KONOVALOVA 1999 orosz fordítása alapján közöljük, eredetiben itt tanulmányozható: OPUS GEOGRAPHICUM 1970–1984.

tanulmányára, valamint A. L. Mongajt 1961-ben megjelent monográfiájának XI. fejezetére.¹³ Ezek a historiográfiai áttekintések kiegészítik egymást: Hrbek és Thulin munkájából hiányoznak az orosz szakirodalomra tett hivatkozások, de ezt a hiányosságot pótolja Kirszanov friss kutatástörténeti áttekintése, amely azonban szinte kizárólag az orosz nyelvű szakirodalmat tekinti át. A különböző elméletek tematikus csoportosításban:

1) *Artānīya=erza, Artā=Arzamasz vagy Rjazany*

A témakör első kutatója, Frähn 1823-ban az általa *arsanijának* olvasott népvét az erza-mordvin etnikai csoport nevével azonosította, és felvetette az *arsanija* (ersanija) és *Arsa* (Ersa) szavak kapcsolatát Arzamasz városának nevével.¹⁴ Frähn véleményét fogadta el D’Ohsson, Szaveljev és Garkavi is.¹⁵ Scseglov azt írta, hogy a forrásokban szereplő *Artā* városnév nem Arzamasz, hanem Rjazany nevével azonosítható. A mordvinok iránt különösen érdeklődő Sahmatov nyelvi adatokkal is alátámasztotta, hogy Rjazany neve az erza népnévből származik.¹⁶ Az *artānīya* népnek egy mordvin csoporttal való azonosítását támogatták olyan nagy tekintélyű tudósok, mint Tomaschek és Marquart is.¹⁷ Mongajt 1947-ben az *artānīya*–erza-mordvin azonosság mellett érvelt.¹⁸ Ugyanebben az időben Tadeusz Lewicki is ezt a véleményt vallotta.¹⁹

2) *Artā a Káma vidékén a) artānīya=barmanīya, Artā=Arbā, amely azonos Perm városával, b) Artā azonos Cserdin városával, c) a Csepca menti egykori udmurt település, Idnakar volt Artā*

A 19. század közepén Reinaud az *Artā* város- és *artānīya* népvét *Arbā* és *armāniya* alakban olvasta, és a forrás alapján Góg és Magóg földje mellett próbálta *Arbā* helyét kijelölni a térképen. Szerinte az a volgai bulgárok közelében lehetett. Ennek alapján úgy vélte, *Arbā* azonos lehet Barmával, vagyis Permmel.²⁰ 1869-ben megjelent művében Hvolson lényegében Reinaud véleményéhez csatlakozott: úgy vélte, hogy az *Artā* és *artānīya* helyes olvasata *Abārka* (*Abārma*) és *Barmanija*.²¹ A szakirodalomban élő Bjarmia = Perm azonosság feltételezése miatt ez egyben az *artānīya* nép permi finnugorokkal való összekapcsolását is jelentette.²² 1955-ben Minorsky a Hvolson-féle olvasatot támogatta, de azal már nem értett egyet, hogy az *Abārka* (*Abārma*) alakból rekonstruált Barma Permmel lett volna azonos. Barma települését és a *Barmanīya* népet a Fehér-tenger és a Ladoga-tó közti területen kereste.²³

Richard Hennig véleménye szerint Al-Išṭahrī és Ibn Ḥawqal leírása *Artāról* és az *artānīya* népről a más muszlim geográfusoknál szereplő Viszú országra és népére vonatkozik, *Artāt* pedig a Káma vidéki Cserdin városával azonosította.²⁴

Idnakar egykori települése Udmurtiában a Káma vízrendszeréhez tartozó Csepca folyó mellett található. Több más lehetőség megvizsgálása után (lásd lejjebb) D. V. Szmokotyina Idnakart azonosította *Artāval*.²⁵

A nép- és városnév etimológiai kapcsolatainak keresése mellett az *artānīya* és *Artā* nevek azonosí-

¹³ HRBEK 1957; KIRSZANOV 2018; MONGAJT 1961, 98–114; THULIN 1978.

¹⁴ FRÄHN 1823, 141, 162–168.

¹⁵ D’OHSSON 1828, 220; SZAVELJEV 1847, CXVIII, CXX. mindkettőt idézi: GARKAVI 1870, 200 és HRBEK 1957, 631, valamint MONGAJT 1961, 101.

¹⁶ SCSEGLÓV 1876, 15; SAHMATOV 1919, 35 f. mindkettőt idézi: HRBEK 1957, 631. és MONGAJT 1961, 101.

¹⁷ TOMASCHEK 1889, 2. 7–16; MARQUART 1914, 30.

¹⁸ MONGAJT 1947; MONGAJT 1947a.

¹⁹ LEWICKI 1949–1950, 360; LEWICKI 1961, 103, 123.

²⁰ REINAUD 1848, 305–306.

²¹ HVOLSON 1869, 171–172.

²² HVOLSON 1869, 173–179.

²³ MINORSKY 1955, 268, idézi: THULIN 1978, 105.

²⁴ HENNIG 1961, 269.

²⁵ SZMOKOTYINA 2012, 15.

tásának másik lehetséges módja a forrásokban szereplő földrajzi környezet meghatározása. Különösen az orosz nyelvű szakirodalomra jellemző, hogy a szerzők az Al-Idrīsīnél jelzett távolságok alapján rekonstruálják a rúszok három csoportjának egymástól való távolságát és földrajzi elhelyezkedését. Mind az etimológiai, mind a földrajzi elemzéseket nehezíti azonban, hogy a fennmaradt szövegek a rúszok három csoportjáról szóló hírt több variánsban őrizték meg. A különböző változatokban eltér az *artānīya* és *Artā* írásmódja, de földrajzi környezetének leírása is.

3) *Artānīya/Artā* – az Azovi-tenger mellékén, illetve a Krím félszigeten

Az orosz nyelvű szakirodalomban al-Iṣṭahṛī művének gothai kézírata alapján *Artāt* és az *artānīya* népet többen is a Krím-félsziget környékén keresték – e kézirat szerint ugyanis *Artā* a kazárok és Nagy Bulgária között terült el. Ettől még az *artānīya* nép lehetne azonos az erza-mordvinnal, amennyiben Nagy Bulgáriát a volgai bulgárok országával azonosítjuk. Csakhogy olvasatuk szerint a következő mondat azt állítja, hogy Nagy Bulgária határos Bizánc északi területeivel. Ennek alapján a kutatók Nagy Bulgáriát az európai Bulgáriával azonosították és *Artāt* a finnugor területektől délebbre keresték. E nézet először Ilovajszkij művében jelent meg 1876-ban. A 20. század első felében többen csatlakoztak hozzá. A vélemények csak az *artānīya* nép és *Artā* város déli lokalizációjában egyeztek meg, a konkrét elképzelések azonban eltértek egymástól. Ilovajszkij Tmutarakany városával azonosította *Artāt*.²⁶

4) *Artānīya/Artā* – a Dnyeper és a Don mellékén

A Dnyeper és a Don folyók vidékén több kutató kereste már a rúszok harmadik csoportjának, az *artānīya* népességnek nyomait. Ezek a szakirodalomban kevésbé elfogadott elméletek. Az egyik a nagy hatalmú és tekintélyű B. A. Ribakov névéhez fűződik. Véleménye szerint a rúsz mindhárom csoportja a Dnyeper mellékén élt, *Artā* pedig azonos a tatárok által a 13. században elpusztított Rodeny településével.²⁷ B. A. Ribakov a fentebb felsorolt források közül a legmegbízhatatlanabbra, Al-Idrīsī művére alapozza koncepcióját.

A. G. Kuzmin szerint a rúszok harmadik csoportja szarmata-alán eredetű népesség volt, a roxlánok utóda. A *rúsz* az iráni nyelvekben „világos”, „fehér”, „uralkodó” jelentésű. A 8–9. században a rúszok harmadik csoportja a Dnyeper és a Don mellékén a kazároktól független kaganátust hozott létre. A szlávok poljan, szepterjan és radimics törzsei felett is uralkodtak. A magyarok elűzték őket, egy részük a Baltikumba költözött, megszállták Saaremaa szigetét is.²⁸

K. A. Averjanov az al-Idrīsī által megadott földrajzi távolságokra alapozva *Artāt* a gnyozdovói gorogyscse körzetében vélte megtalálni.²⁹

A negyedik ötlet kidolgozatlansága miatt elméletnek nem nevezhető. D. V. Szmokotyina szerint a Kazár Birodalomról szóló forrásokban szereplő *al-Lārisīya* nevű muszlim katonaság neve az *Arsza (Artā)* névre emlékeztet, ily módon nem zárható ki, hogy e katonákat nevezi al-Mas‘ūdī a rúszok harmadik csoportjának.³⁰

²⁶ ILOVAJSZKIJ 1876, 246; PARHOMENKO 1913; PARHOMENKO 1913a, 79–87; PARHOMENKO 1917, 127–140; PARHOMENKO 1924; JUSKOV 1940, 37–39; SZOBOLJEVSZKIJ 1929, 57; OCSERKI ISZTORII SZSZSZR 1953, I. 70. mindet idézi HRBEK 1957, 632–633. ezen kívül BIKOVSKIJ 1928, 36, 68–70; MAVRODIN 1945, 205–206; THULIN 1978, 105, 37. j. Ilovajszkij idézi: RIBAKOV 1939, 335 skk; NASZONOV 1940, 40–41; GREKOV 1944, 55; JUSKOV 1949, 57; VERNADSKY 1959, 198.

²⁷ RIBAKOV 1982, 330–334.

²⁸ KUZMIN 2012, 399–400.

²⁹ AVERJANOV 2016, 46.

³⁰ SZMOKOTYINA 2008, 8–9. vö. al-Mas‘ūdī: „Az uralkodó elemet e helységben a muszlimok képezik, mert a királyság hadseregét ők adják. Az országban al-Lārisīya néven ismeretesek; Hwārizm vidékei felől vándoroltak be” (KMOŠKÓ 2000, 171). Dunlop a kazár kagan muszlim katonaságának nevét nem az *Artā* népnévvel hanem a József kazár kagan levelében szereplő *Arīsū* népnévvel kapcsolta össze (DUNLOP 1954, 94).

5) *Burtās=Artā*

Ez is Szmokotyina ötlete, helyneveket állít nyelvészetileg teljesen elhibázott „fejlődési” sorrendbe: Burtasz – Urtasz – Urta – Arta – Artanija.³¹

6) *Artānīya=szláv törzs a Halics–volhiniai területen, a Rusz délnyugati végein*

A. N. Karszanov elmélete. Az *Artā* település/területnevet egy iráni eredetű „medve” jelentésű szóból vezeti le (oszét *apc „medvedb”*). Azzal érvel, hogy a szlávoknál kultikus tisztelet övezte a medvét, nevének kiejtése tabu alá esett, ezért az idegen szó átvétele. Tényként kezeli, hogy a rúsz három csoportja kizárólag szlávokra vonatkozhat.³²

7) *Artānīya=normann etnikai csoport, Artā valahol Skandináviában*

Westberg a 20. század elején ad-Dimašqī alapján úgy vélte, hogy az *artānīya* nép a normannok közé tartozott és Skandináviában élt. Szerinte erre nemcsak a földrajzi környezet leírása utal, hanem az *artānīya* nép által exportált árucikkek jellege is. Az 1930-as években Westberghez hasonlóan Zeki Velidi Togan is normann népként írta le az *artānīyát*.³³

8) a) *Artānīya=araāniya/aruyāniya – szláv népcsoport; Artā helyes olvasata Araā=Arkona, Rügen szigetén a Balti-tengerben; b) a rúszok mindhárom csoportja a Baltikumban élt*

Az *artānīya* népet a tenger mellékén kereste Ivan Hrbek is. 1957-es közleményében a problémát a névváltozatok felől közelítette meg. A kutatók szemére vetette, hogy a forrást csak a történeti körülményeket mérlegelve közelítették meg, és elhanyagolták a különböző szövegváltozatok filológiai elemzését. Hrbek az *artānīyát* az *araāniya* vagy *aruyāniya* alak romlott változatának tekintette,

Artāt pedig *Araā*nak olvasta.³⁴ Szerinte a muszlim források rúsz népneve szlávokat takar, így az *araāniya/aruyāniya* nép is szláv volt. *Araāt* a balti-tengeri Rügen szigetén élt szlávok Arkona nevű szent helyével azonosította.³⁵ Hrbek után szinte senki sem emlegette ezt az eléggé erőltetett elképzelést. Hrbek munkájából azonban minden nézet képviselői számára értékes a kutatástörténeti áttekintés.

V. B. Vilinbahov *Kūyābāt* nem Kijevvel, hanem a lengyel történelemből ismert Kujávia tájegységgel azonosította és az *artānīyát*, a rúszok harmadik csoportját is a Baltikumba lokalizálta.³⁶

L. Dralle 1985-ben publikálta Artanija–Ruś–Varjagi című tanulmányát. Dralle elfogadta Hrbek véleményét, hogy az *artānīya* nép Rügen szigetéről származik, azzal azonban nem értett egyet, hogy *Artā* azonos lenne Arkonával. A szerző számára nem kétséges, hogy a rúszoknak ezen harmadik törzse nem a szlávok, hanem a svéd normannok közé tartozik. A témakör szakirodalmából Dralle csupán Hrbek és Novoszelcev témával foglalkozó műveit említi. Még Thulinra sem hivatkozott, aki pedig hozzá hasonlóan vélekedett az *artānīya* csoport etnikai hovatartozásáról (ld. lejjebb).

9) *Artānīya=keleti szláv vjatics törzs*

Korábbi véleményét A. L. Mongajt 1961-ben átértékelte. A jól használható részletes kutatástörténeti bevezetés után hosszasan bizonygatta, hogy az *artānīya* népnév nem az erza-mordvinokat, hanem a keleti szláv vjatics törzset jelöli a muszlim forrásokban. A bizonyítás roppant nehézkes, mivel a szerző fönntartotta azon állítását, hogy maga az *artānīya* népnév az erza népnévből ered. Kiinduló pontja az a tétel, hogy *Artā* városa nem lehet azonos Rjazannal, mert Sztaraja Rjazany ásatása során nem találtak 9–10. századi szláv réteget. Ebből következik, hogy az al-Balhīra visszamenő adatot a rúszok három csoportjáról Mongajt a keleti szlávokra vonatkoztatta. A következő bekezdésben ugyanakkor

³¹ SZMOKOTYINA 2008, 12.

³² KARSZANOV 1992, 8–12.

³³ WESTBERG 1908, 397–400; TOGAN 1939, 320–321, 1. j. mindkettőt idézi: HRBEK 1957, 633, valamint THULIN 1978, 106.

³⁴ HRBEK 1957, 637–638, 640–641.

³⁵ HRBEK 1957, 640–641.

³⁶ VILINBAHOV 1962, 265–266.

azt írta, hogy Rjazany neve az erza népnévből ered, s ennek bizonyítására megemlítette, hogy Sztaraja Rjazanyból a szláv időknél korábról ismertek mordvin leletek.³⁷ Mongajt gondolatmenetében elmentmondást látunk: ha *Artā* neve az erza népnévből ered, sőt Rjazany neve is az erza népnévből ered, akkor *Artā* miért nem lehet azonos Rjazannal? Az *Artā* helynév nyilván az *erza* szóból, Rjazany neve pedig az erza népnév *erzjany* alakjából ered (erről lásd lejjebb).

10) *Artānīya/Artā – a nép és a település is a Felső-Volga vidékére lokalizálható*

A. P. Novoszelcev 1965-ben nemcsak Hrbek elméletét bírálta, hanem azon korábbi kutatók nézeteit is, akik *Artā* városát délre helyezték, a Fekete-tenger–Azovi-tenger mellékére. Al-Idrīsī szövegéből kiindulva *Artāt* a Felső-Volga vidékére lokalizálta.³⁸ Ezt később G. F. Korzuhina is támogatta, aki szerint a rúszok mindhárom csoportja a Felső-Volga vidékén élt.³⁹ I. V. Dubov *Artā* városát és az *artānīya* népet a Felső-Volga vidék régészeti leleteinek népességével azonosította.⁴⁰ Erről a területről erős normann kulturális hatást mutató szláv régészeti leletek ismertek.

11) *Artā=Aldeigjuborg (Sztaraja Ladoga), artānīya=Aldeigjuborgban lakó normann kereskedők*

1950-ben A. M. Karaszik a szükséges nyelvi ismeretek nélkül próbálkozott az *artānīya* népnév etimológiai magyarázatával. Véleménye szerint az *artānīya* két elemre bontható. Első tagja *ar*, a második *tānīya*. Az *ar* eredeti alakja *ör*, jelentése „защитный, огражденный”. Az *Artā* városnevet egy rekonstruált **artu* alakból származtatta. A. M. Karaszik egy orosz–magyar szótárban talált rá a *tanya* szóra. Nem ismerte a szó szláv eredetét, ukrán, orosz jelentését („az a hely, ahol a halászhálót kivetik”, „halászó hely”), és azt sem tudta,

hogy a magyarban az *y* betűnek nincs hangértéke. Ezen kívül tévesen vonta el az *ört* szótót, amelyből az **artu* alakot rekonstruálta. Az általa megadott jelentés szerint valószínűleg az „örtorony” szóból indult ki.

A Karaszik munkájára hivatkozó F. Kmiotowicz nem rendelkezett finnugor nyelvészeti ismeretekkel, ezért nem látta meg, hogy a szerző koncepciója alapjaiban elhibázott. *Artānīya-Artā* című közleményében⁴¹ elsősorban a történeti-földrajzi körülmények feltárásával foglalkozott, a muszlim geográfusok és kereskedők egymás közti információcseréjét elemezte. Az *ar-rūs* népnév etnikai jelentését úgy határozta meg, hogy a rúszok a Rúsiban (tehát az óoroszlamban) élő normann (svéd) kereskedők voltak. Ezután tért rá az *artānīya* nép és *Artā* város helyének meghatározására. Helyesen állapította meg, hogy Novgorod és Kijev mellett Ladoga volt a harmadik korai óoroszlalmi és kereskedelmi központ. E központban is vezető szerepük volt a normann/viking kereskedőknek. Ennek alapján úgy vélte, hogy *Artā* azonos a mai Sztaraja Ladogával, az *artānīya* név pedig a Sztaraja Ladogában élő normann kereskedőket jelölte. Történeti-földrajzi alapon levezetett elmélete után megkísérelte összekapcsolni Ladoga városának normann nevét – *Aldeigjuborg* – az *Artā* településnévvel. Úgy vélte, hogy a szó *Aldeigju* eleme visszavezethető a Karaszik által rekonstruált **artu* szóra, ami a finnugor *ört* szóban maradt fenn.⁴²

12) *Az artānīya nép azonos az arū és arīsū néppel*

Omeljan Pritsak 1967-ben visszatért a történeti megközelítéshez. Azért bírálta Hrbeket, mert csak a filológiai problémákra koncentrált és érzéketlenséget mutatott a történeti, földrajzi körülmények iránt.⁴³ Pritsak aszerint osztályozta a forrásokat, hogy melyek a korábbiak, a későbbiek pedig mely korábbi kézirat ismeretében készültek. Megállá-

³⁷ MONGAJT 1961, 103.

³⁸ NOVOSZELCEV 1965, 417–419.

³⁹ KORZUHINA 1978, 190.

⁴⁰ DUBOV 1981; DUBOV 1982, 104–123; KIRPICSNYIKOV–DUBOV–LEBEGYEV 1986, 206.

⁴¹ KMIETOWICZ 1972–1973.

⁴² KMIETOWICZ 1972–1973, 245–260.

⁴³ PRITSZAK 1967.

pította, hogy al-Idrīsī al-Iṣṭahṛī művét használta forrásként,⁴⁴ Ad-Dimašqī pedig al-Idrīsīét. Azt is felismerte, hogy az idegen neveket tartalmazó kéziratok másolásakor a diakritikus jelek gyakran lemaradtak a nevekről, mivel a másolók nem ismerték e nevek helyes kiejtését, ezért nem tudták őket pontosan leírni. Az *arṭānīya* és *Arṭā* szavak eltérő írásmódjában azonban egy másik jelenség is szerepet játszott. Pritsak szerint minden leírt alakváltozat két típusra vezethető vissza, melyek az *arṭānīya* és *Arṭā* szavakat a muszlim kereskedőknek továbbadó volgai bulgárok nyelvjárásai különbségeiből erednek. Pritsak szerint az *arṭānīya* népnév a végén lévő *īya* arab képző nélkül a következő két változatban létezett:

- a) *'rith 'n*, eredeti kiejtése kb. *arDŽan*,
- b) *'ry 'n*, eredeti kiejtése kb. *aryan*.

A cikk azzal a következtetéssel zárul, hogy az *aryan* alak az orosz évkönyvek *аряне* szavával azonosítható.⁴⁵ Az *аряне* az *Arszk* városába való emberek gyűjtőneve. *Arszk* neve az *ar* népnévből származik, ami a muszlim forrásokban *arū* alakban szerepel (az *ar* az udmurtok neve a csuvasoknál).

Pritsak levezetése azonban alapjaiban elhibázott. Az *аряне* népnév az orosz *-анин/-янин* képző többesszámú *-яне* alakjának köszönhetően hasonlít csupán a Pritsak által rekonstruált *aryan* alakra. Az *аряне* szó nem lehet az *aryan* szó átvétele, mivel az *аряне* az *ar* népnév orosz képzővel szabályosan képzett alakja. (Ugyanebből a tőből jött létre az *-ck* képző segítségével *Arszk* város neve.) Az *аряне* etimológiailag nem vethető össze az *arṭānīya* népnév vagy az *Arṭā* városnév egyetlen kézíratos változatával sem, mint ahogy az *arṭān* népnév és az *Arṭā* helynév sem áll etimológiai kapcsolatban *ar* népnévvél.⁴⁶

W. Swoboda 1969-ben megjelent tanulmányának címéből – *'Arū- 'Arīsū-al-Artānīja* – már sejtethető, hogy a szerző az *arū* és *arīsū*⁴⁷ népneveket az

arṭānīya népnévvvel hozta összefüggésbe. Etimológizálási kísérlete a Karaszik-féle vakvágányon fut tovább. Az *arṭānīya* alak szerinte is az *ar* és a „finnugor” (*ugrofinnisch*) **tanya* „farm” szavakból jött létre. Az összetétel azonban szerinte nem azt jelenti, hogy „*српана на занопе*” (Swoboda fordításában „*abgeschlossenes gebiet*”), hanem azt, hogy „*die heimat des Stammes Ar*”.⁴⁸ Sajnos, mindazon gondolatmenetek, melyek Karaszik elhibázott etimológiáira épülnek, nem vezetnek helyes eredményre.

Mongajt 1971-ben ismét átértékelte nézetét, és az Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī művéhez írt kommentárjában már az orosz forrásokban *ar* néven említett *arū* népet kapcsolta össze az *arṭānīya* néppel.⁴⁹ Habár nem hivatkozott rá, de ezzel Pritsak koncepciójához csatlakozott. Mongajt új nézeteire udmurt kutatók, Vladikin és Griskina⁵⁰ hivatkoztak. Az erza népnevet a magyar Bartha Antal kapcsolta össze az *ar* népnévvvel.⁵¹ Az *ar* a magyar népnévben is megtalálható, annak második elemeként. Az *arṭānīya* népnév két elemre bontható, második eleme az *-īya* arab népnévképző.

13) *Arṭānīya*=*armānīya*, a rúszok/normannok egyik törzse; *Arṭā*=*Armā* (←*urman*) az *Oka* folyó mellékén volt

Alf Thulin pár évvel később a *Slavia Antiqua*ban egy másik elméletet állított föl, a források számbavétele, az *Arṭā* és *arṭānīya* város- és népnév különböző írásmódjainak összegyűjtése, valamint a kutatástörténeti áttekintés után. A leírások ellentmondásos részletei között bolyongva azt az állítástette elmélete alapjává (Kmietowiczhoz hasonlóan), hogy az *arṭānīya* nép a rúszok egyik törzse volt. Ennek alapján a vikingek közül is csak a svédek elődei között kereshette őket. Ugyanakkor megalapította, hogy *Arṭā* városa az *Oka* folyó mellékén, az erza-mordvinok vagy a keleti szláv vjaticok te-

⁴⁴ Noha al-Idrīsī forrásként Ibn Ḥawqalt említi.

⁴⁵ PRITSÁK 1967, 4–8.

⁴⁶ Esetleg fölmerülhet, hogy az *Arṭā* ugyanúgy két elem összeolvadásából keletkezett (*Ar* és *tā*), mint a „magyar” népnév. A *ta* elem mint népnév azonban egyetlen forrásban sem szerepel, ilyen nevű nép létezése eddig föl sem merült a szakirodalomban.

⁴⁷ Az *arīsū* József kazar kagán levelében szerepel, ld. KOKOVCOV 1932; GOLB–PRITSÁK 1982.

⁴⁸ SWOBODA 1969, 293.

⁴⁹ PUTYESZTVIJE ABU HAMIDA 1971.

⁵⁰ GRISKINA 1994, 12–19.

⁵¹ BARTHA 1988, 161.

rületén volt. Az *arṭānīya*-erza azonosítást azonban elvetette, mert az erzák nem tartoztak a rúszok alá a 10. század első felében.⁵² A Mongajt által megfogalmazott elméletet, hogy *Arṭā* városa azonos lett volna Rjazannal, szintén elvetette, mert Rjazanyról csak későbbi adatok találhatók az orosz őskronikában. Kmietowiczhoz csatlakozva úgy vélte, hogy a forrásokban szereplő *arṭānīya* nevű rúsz törzs valójában svéd kereskedők csoportjával azonos.⁵³ E tévedését egy új koncepció alapján követte el. Véleményét leginkább arra alapozta, hogy az *arṭānīya* szóalak szövegromlás eredményeképpen jött létre, és csak a későbbi forrásokban szereplő *Armā/armānīya* lehetett az eredeti alak. Az *armā* pedig az

urman (=normann) alakból jött létre a szövegmasolatok készítése során.⁵⁴

Bollók Ádám az al-Iṣṭahīrī leírásában szereplő *arṭānīya* népet egy Volga menti, a Volgai Bulgár Birodalomtól észak-északnyugatra élő 10. századi rúsz csoportnak tartotta.⁵⁵ Nézete Kmietowicz, Thulin és Dralle véleményével áll kapcsolatban. Az általa említett régészeti bizonyítékok alátámasztják a normannok felső-volgai jelenlétét. Azokról az adatokról azonban nem tett említést, amelyek azt igazolják, hogy a rúszok *arṭānīya* nevű csoportja talán finnugor volt, és az *Arṭā/arṭānīya* alakok eddigi etimológizálási kísérleteire sem utalt.

MORDVINOK, ERZÁK, MOKSÁK A TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI FORRÁSOKBAN

A mordvinok ősi lakhelye Oroszországban, a Volga középső folyásának jobb parti mellékfolyói, a Moksá és a Szura mentén található. A mordvinok két nagy etnikai csoportja az erza és a moksá. Az erza és a moksá nyelvjárások között oly nagyok a hangtani eltérések, hogy a két nyelvjárás beszélői nem értik meg egymást. Egyes nyelvészek az erzát és a moksát külön nyelveknek tekintik. A mordvin népnév először Jordanes *Getica* címen ismert művében fordul elő, *mordens* alakban. A 10. században Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó *De administrando imperio* című művében olvashatunk egy *Mordia* nevű országról. Az orosz őskronika (*Повесть временных лет*⁵⁶) a 12. század elején keletkezett bevezetőjében az Oka torkolatvidékének lakóiként ír a mordvinokról. Az orosz források nem ismerik az erza-moksá etnikai megkülönböztetést, a népet egységesnek tekintik és mordvinnak nevezik. Az első európai utazók (például Julianus és Herberstein) a mordvin népnevet használják, az erzát és a moksát nem ismerik. A mordvin népnév feltehetőleg iráni eredetű, első eleme egy „ember” jelentésű szóból származik.

A muszlim geográfiai irodalomban említett *arṭānīya* népnév feltehetőleg az erza népnévből származtatható, ezt a következő fejezetben fejtjük majd ki. Talán a József kazár kagán levelében szereplő *arīsū* nép is az erzával azonos. Ezt a tértelt Garkavi fogalmazta meg. Ugyanezt olvashatjuk Westberg és Kokovcov műveiben is.⁵⁷ Tadeusz Lewicki véleménye szerint az *arīsū* népnév az *'ar* és *īsū* szavak egybeírásával keletkezett. Az *arū* talán egy ősudmurt csoport volt, az *īsū* pedig az orosz források *veš* népnévvel azonosítható.⁵⁸

Rašīd-ad-Dīn történeti műve, a *Ĝāmi' at-tawārīh* (Kronikák gyűjteménye) 1310–1311 körül keletkezett. Az 1236–1237-es évek mongol hadjáratait ismertető fejezetből értesülünk a Volgai Bulgár Birodalom, az orosz fejedelemségek és a Volga középső folyása mellett élő népek elleni támadásról. Itt olvasható az erza (*arġan* alakban), a moksá, és a valószínűleg szintén a mordvinokkal összefüggésbe hozható burtász népnév. A szerző a felsoroláson kívül semmit nem árul el a moksá- és erza-mordvinokról. Az erza népnév a mordvinhoz hasonlóan iráni eredetű.

⁵² THULIN 1978, 110–115.

⁵³ THULIN 1978, 122–123.

⁵⁴ THULIN 1978, 134–138.

⁵⁵ BOLLÓK 2004, 358–360.

⁵⁶ Magyarul „Régmúlt idők elbeszélése” címen jelent meg (FERINCZ 2015).

⁵⁷ GARKAVI 1875, 86; WESTBERG 1899, 305; KOKOVCOV 1932, 99.

⁵⁸ LEWICKI 1962, 97–101.

A moksa népnév első említése a 13. század közepére esik. Egy európai utazó, Rubruk úti beszámolójában szerepel először, *moxel* alakban. Rubruknál szerepel egy *merdasz* nevű nép is. A leírásból következően a moksáktól észak–északkeletre éltek. A merdasz népnév valószínűleg a *mordvin* és a *burtász* népnév keveredéséből keletkezett. A moksa népnév a Moksa folyó nevéből származtatható. A moksák elődnépsége feltehetőleg akkor vette föl a moksa nevet, amikor nyugati irányba vándorolva, a Moksa folyó mentén települt le.

Az ősmordvin régészeti feltárások során talált egyes tárgytipusok – jellemzően a női ékszerek – nagy hasonlóságot mutatnak a néprajzi gyűjtésekből származó hasonló rendeltetésű tárgyakkal. Ez tette lehetővé a mordvinok régészeti emlékeinek etnikai meghatározását. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a mordvin etnogenezis már az erza és a moksa népnevek első említése előtt is több szálon futott. A Kr. u. 1–2. századi andrejevukai és Sztaroje Ardatovó-i lelőhelyek idegen kulturális hatást vagy betelepülést jeleznek a mordvinok elődei által lakott területen. A 3–5. századi kosibejevói temetőben jelennek meg a későbbi tipikus mordvin ékszerek első változatai. A kulturális hatás a sztyeppövezet, illetve a permi finnugorok etnogenezisében is jelentős szerepet játszó Pjanij Bor-i kultúra felől érkezett. A Kr. u. 2–7. században három ősmordvin csoport kü-

löníthető el: egy az Oka rjazanyi szakaszán és a Cna folyó mellett, egy a Szura felső folyásánál, a harmadik pedig az Oka és a Szura folyók közti területen. A mordvinok két etnikai csoportjának, a moksáknak és az erzáknak területi és kulturális elkülönülése a 8–11. században alakult ki. A felső-szurai csoport fokozatosan nyugat felé húzódott, és a Cna meléki csoporttal egyesülve létrejött a moksa etnikai egység.⁵⁹ A Rjazany környéki 4–6. századi népeségről korábban régészeti és nyelvészeti adatok alapján is úgy vélték, hogy az erzák egyik elődnépsége volt,⁶⁰ és északkelet felé vándorolva egyesült az Oka–Szura közötti népességgel, létrehozván az erza-mordvin etnikai csoportot. Napjainkban a rjazanyi ősmordvin csoport megítélése nem ilyen egyértelmű a szakirodalomban, de az bizonyosnak tekinthető, hogy a két mordvin csoport közül a moksák helyezkedtek el délebbre, a Moksa és a Cna folyók mellett, az erzák pedig északabbra, a Közép-Volga jobb parti területein, az Oka-Szura folyóközben.⁶¹ A Volga mentén kelet felé nyomuló keleti szlávok és rúszok a mordvinok közül először a Közép-Volga jobb parti mellékfolyóinál élő erzákkal találkozhattak, őket nevezték mordvinoknak. Ugyancsak az erzákkal léphettek kapcsolatba a Volgai Bulgáriából a volgai vízi úton nyugat felé haladó kereskedők is.

Az *artānīya*–erza-mordvin azonosítás bizonyítékai

Az *Artā* helyének meghatározására és az *artānīya* nép beazonosítására itt ismertetett különböző elméletek többsége a források történeti és földrajzi információit próbálja értelmezni. Ezen információkat kombinálják az *Artā* és az *artānīya* szavak magyarázatával. A muszlim források hely- és személyneveinek értelmezése rendkívül nehéz. Az eredeti szavak hangalakja már az átírás során torzulhatott, hiszen a nyelvek hangállománya különböző, az arab írás pedig nem is jelöli a magánhangzókat. A szövegek másolása során az egymáshoz nagyon hasonló betűk is keveredhettek. Ily módon nem tudjuk, hogy az *Artā* és az *artānīya* átírás mennyiben tük-

rözi az eredeti hangalakot. Az orosz nyelvű szakirodalom az al-Idrīsīnél olvasható *Arsā* és *arsānīya* változatot tekinti eredetinek. Al-Bakrīnál *Awṭān* és *awṭānīya* alakot olvashatunk. A szövegek elemzése során több kutató feltételezte, hogy ezek az alakok a szövegek lejegyzése, másolása során romlottak, és az eredeti szavakat igyekeztek koncepciójukhoz igazítani. A szövegromlás éppen elképzelhető, de nem bizonyítható. A kutatástörténeti áttekintésben idézett szerzők közül többen a szövegromlás feltételezése után rekonstruált eredeti alakot még tovább formálták, ennek során teljesen figyelmen kívül hagyták a történeti nyelvészet által felállított

⁵⁹ POLESSZKIH 1979, 51–53.

⁶⁰ MARTYJANOV–NAGYKIN 1979, 121.

⁶¹ GOLUBEVA 1987; VIHJAJEV–PETYERBURGSKIJ 1999; SZTAVICKIJ 2009; VIHJAJEV 2013.

hangtani szabályokat. Ha a nyelvészeti szempontokat figyelembe vesszük, akkor ezen magyarázatok mindegyikét el kell vetnünk.

A szövegértelmezési kísérletek többsége figyelmen kívül hagyta az *artānīya* nép tulajdonságaira vonatkozó adatokat. Ha ezeket összevetjük a mordvinok jellemzésével, akkor a fentebb csoportosított nézetek közül változatlanul Frähn véleménye tűnik a legvalószínűbbnek, tehát az *artānīya* nép a mordvinok erza csoportjával azonosítható. Frähn ugyanis már 1823-ban értékelte az al-Balhī-kör rúszokról szóló híradásának folklorisztikus elemeit – szemben a későbbi tudósokkal. Az arab geográfusok által az *artānīya* nép tulajdonságairól írottakat párhuzamba állította a Julianus jelentésében⁶² és az ismeretlen magyar püspök levelében⁶³ olvasható megfigyelésekkel a mordvinok harciasságáról és vadságáról. A kutatástörténeti áttekintésből látható, hogy a kutatók többsége éppen ezt a párhuzamot használja legkevésbé, midőn az *artānīya* nép meghatározásával próbálkozik. Az *artānīya*–erza–mordvin azonosítást cáfoló vagy figyelmen kívül hagyó nézetekkel szemben a következő érvek hozhatók fel:

Nincs jelentősége annak, hogy az *artānīya* nép a rúszok egyik csoportjaként szerepel a forrásokban. A muszlim kereskedők és az ő híreik alapján dolgozó geográfusok rendkívül bizonytalanok voltak a népek csoportosításában. Abban sem tudtak dönteni, kik a türkök, kik a szlávok. Még egy olyan jól tájékozott és saját tapasztalatokkal rendelkező utazó, mint amilyen Ibn Faḍlān is volt, a volgai bulgárookra az „északi nép” általános jelentésű *ṣaqlāb* (= szláv) szót használta.

A 9–11. századi kereskedők, utazók nem rendelkeztek átfogó képpel Kelet-Európa földrajzi-etnikai viszonyairól. Megállapítható, hogy még az általuk személyesen ismert területekről és népekről is csak felszínes információkkal szolgáltak a geográfusok és történetírók számára. Az információátadás akkori szintjén sokkal kevesebb lehetőség volt a hírek pontos, torzulásmentes továbbadására. Ennek egyik

példája, hogy a muszlim geográfusok nem tudták kihámozni a hírekből a lényegét (mert azt a hírhözök sem értették): a vándoréletet élő normannok (rúszok) és az őslakosság kapcsolatának jellegét. Ez igen bonyolult viszony volt, ráadásul olyan jellegű, amilyennel az utazók, kereskedők saját hazájukban nemigen találkozhattak. A rúszok (normannok, varégok, vikingek) úgy közlekedtek rendszeresen más népek területén, hogy közben alkotó módon folytak bele az őslakosok életébe, társadalmi fejlődésének alakulásába. A rúszok egyszerre voltak átutazó kereskedők és rablók, ugyanakkor államalapító harcosok, akik a szláv törzsi vezetőkkel szövetségre lépve a két óoroszlanti központ, Novgorod és Kijev létrejöttében is döntő szerepet játszottak. A rúszok útvonalai, települései behálózta az egész kelet-európai erdőöveget. Terjeszkedésük a Ladoga-vidékről indult ki. Mind a volgai, mind a dnyeperi útvonal mentén voltak kisebb településeik.⁶⁴ Ez a különös jelenség tette lehetetlenné a muszlim geográfusok számára, hogy meghatározzák, kik is azok a rúszok. Ennek következtében az arab és perzsa forrásokban a rúszok nem ugyanazt jelentik, mint az orosz évkönyvekben vagy a nyugat-európai krónikákban. A muszlim geográfusok a rúszok alá sorolták be mindazokat a területeket és népeket, melyekről úgy vélekedtek, hogy a normannok politikai, gazdasági érdekkörébe tartoznak.

Nagyon óvatosan kell értékelni az egymásnak ellentmondó adatokat az *artānīya* nép lakóhelyéről. Általában valószínűbb, hogy inkább a kortárs források őrizték meg a helyes adatokat. Al-Idrīsī és ad-Dimašqī leírása az *artānīya* nép lakóhelyéről csak a korábbi forrásokkal együtt, és nem azok ellenében értelmezhető.

Al-Balhī és követői szerint az *artānīya* nép igyekezett minimális kapcsolatokat tartani az idegenekkel. Életükről, szokásaikról semmit nem lehetett tudni. Ez élesen elkülöníti őket a rúszok többi csoportjától. Az igazi rúszok, tehát a portyázó normannok egyáltalán nem titkolóztak: az utazók, ke-

⁶² DÖRRIE 1956.

⁶³ MATTHAEI PARISIENSIS 1872–1883, 6. 75–76; ANNALES MONASTERII DE WAVERLEIA 1865, 324–325.

⁶⁴ A kialakuló novgorodi központ fokozatosan átvette Ladoga szerepét. A felső-volgai rúsz központ (Tyimerevo) Novgorod fennhatósága alá került. Ugyanez a folyamat játszódott le Csernyigov és Kijev esetében is. Az újabb régészeti kutatások szerint e kettő közül egykor Csernyigov volt a jelentősebb, később azonban a Kijevi Rusz része lett.

reskedők előtt életük minden részlete föltárult. Ibn Faḍlānnál olvashatjuk is ezeket.⁶⁵

A déli irányból érkező muszlim kereskedők és volgai bulgár közvetítők a Volga középső folyása és a Káma mellékén kizárólag finnugor, az Északi-Úrálban pedig szamojéd őslakossággal is találkozhattak. A Novgorod felől terjeszkedő szlávtság a Volgai Bulgár Birodalom fennállásának idején nem tudott betelepülni a Közép-Volga vidékére.

A volgai kereskedelmi kapcsolatok kibontakozása idején az erzák éltek a Közép-Volga jobb parti mellékfolyóinál. Földrajzi helyzetükből következően illik rájuk al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírásának azon részlete, hogy „ők mennek lefelé a vízen, hogy kereskedjenek”.

Az *artānīya* nép vagy törzs al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírása szerint senki idegent nem engedett be a területére. – Ha ők vándorló rúsz kereskedők lettek volna, Kelet-Európában saját területük sem lett volna.

Az *artānīya* nép néma kereskedelmet folytatott a területének határait elérő idegenekkel. A néma kereskedelem leírása más muszlim szerzőknél is előfordul. Sohasem a rúszokkal, hanem mindig az erdőövezet őslakos népességgel kapcsolatban. (*Jūrā* népe, Góg és Magóg népe kereskedett ilyenformán. Lásd al-Iṣṭahṛī, al-Marwazī, Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī és al-Qazwīnī beszámolóit.) Ez a kereskedelmi módszer az *artānīya* nép másik jellegzetessége a vadsága, zárkózottsága mellett. A néma kereskedelemről szóló híradást Frāhn sem értékelte, pedig az egyértelműen bizonyítja, hogy az *artānīya* finnugor csoport volt.

Frāhn azon felismerése, hogy az *artānīya* nép vadságáról szóló hírek egybevetethetők a mordvinok vadságáról beszámoló későbbi híradásokkal, egyértelműen kijelöli e nép helyét. A geográfusok és történészek azért írtak a rúszok három törzse közt az *artānīya* népről, mert ez az etnikai közösség aktívan bekapcsolódott a kelet-európai kereskedelembe, és ezáltal ismertté vált a kereskedők és utazók körében. Az úgymond barbár, idegen népek vadságáról

szóló beszámolókat sok kutató hajlamos toposz-ként kezelni. A vadság és barbárság közhelyszerű megfogalmazása azonban Kelet-Európában, a mai Oroszország területén a 9–13. században csak az *artānīya* népnek és a mordvinoknak járt ki, ezért valószínűleg itt valós információkon alapul, több mint egy közhelyszerű fordulat. Al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírása az *artānīya* nép vadságáról a következő későbbi forrásokkal vethető össze:

Julianus első jelentésének mordvinokról szóló része

„Az említett Magyarországról való visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok országát. Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe sem veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete. Az emberi koponyákból meg kelyhet csinálnak, és örömet isznak belőle. Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megnősülni.”⁶⁶

Egy ismeretlen magyar püspök a mordvinokról

„S ez a két ember az imént említettekről még más újságot is el akart mondani, hogy ti. milyen úton-módon járnak előttük egyes népek, kiket mordvinoknak neveznek; ezek megkülönböztetés nélkül legyilkolnak minden embert, akire csak rátalálnak. E mordvinok egyike sem merészeli felsaruzni a lábait, míg legalább egyetlen embert meg nem ölt. Én hiszem, hogy mind a ferencesek, mind a dominikánusok rendjéből már többeket ők öltek meg, de ők ölték meg azokat a követeket is, akiket Magyarország királya küldött eléjük.”⁶⁷

G. Fletcher a mordvinokról

„A legdurvábbaknak és a legbarbárabbaknak a mordvin-tatórok számítanak.”⁶⁸

⁶⁵ IBN FADLÁN 2007, 83–100.

⁶⁶ GYÖRFFY 1986, 70.

⁶⁷ Tardy Lajos fordítása a Waverley évkönyv alapján (TARDY 1980, 53). A levélnek ismert egy rövidebb változata is Matthei Parisiensis krónikájából. Magyar fordítása: Gy. RUITZ 1987, 369.

⁶⁸ „The most rude and barbarous is counted the Mordwit Tartar” (FLETCHER 1591, 73–74).

Az *artānīya*, *Artā* elnevezések minden szövegromlás, elírás stb. erőltetett feltételezése nélkül utalnak az erza-mordvinokra. Az *Artā* az erza népnévvel minden nyelvi nehézség nélkül azonosítható, az *artānīya* pedig a végén lévő arab képző nélkül (ld. például a magyarokat jelölő *mağar-īya*, *mağgar-īya* alakokat) az erza népnévnek a genitívuszból eredő melléknévképzővel ellátott *erzjan* alakját őrzi. Az *erzjan* szóból jöhetett létre egyszerű hangátvetéssel Rjazany város neve is. Az *artānīya* népnevet először leíró al-Iṣṭaḥrī és a művét kiegészítő Ibn Ḥawqal információikat muszlim kereskedők közvetítésével szerezték, akik az erza népnevet feltehetőleg maguktól az erzáktól *erza*, illetve *erzjan* alakban is megismerhették. Elképzelhető, hogy

az al-Bakrīnál megőrződött *Awtān* alak ugyanúgy, mint az *artānīya/awtānīya* az erza népnév máig használatban lévő *erzjan* alakjából származik, és másolási hibára vezethető vissza.

Artā városát nem az orosz alapítású Rjazany-nal kell összevetni, hanem azokkal az adatokkal, amelyek szerint Rjazany erza-mordvin területen jött létre. A kevert mordvin-orosz lakosságra lehet következtetni a város területén feltárt temetőből is.⁶⁹

Az *artānīya* népnév és az *Artā* városnév al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal művében egy ت betűt (*tā*) tartalmaz, amely zöngétlen interdentalis *t* hangot jelöl (mint a *th* az angol „*thin*” szóban). Ez elég jó kísérlet az erza népnévben megtalálható, ám az arab nyelvből hiányzó palatális *z* hang visszaadására.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- ANNALES MONASTERII DE WAVERLEIA 1865: *Annales Monasterii de Waverleia*. Ed.: Luard, H. R. *Rerum britannicarum medii aevi scriptores* 36:2. London 1865.
- DE GOEJE 1870: de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 1. Leiden 1870.
- DE GOEJE 1873: de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 2. Leiden 1873.
- D’OHSSON 1828: D’Ohsson, M. C.: *Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le dixième siècle ou Voyage d’Abou el Cassim*. Paris 1828.
- DÖRRIE 1956: Dörrie, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren*. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 6. Göttingen 1956.
- FERINCZ 2015: Ferincz I.: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Ford.: Ferincz I. Szerk.: Balogh Sz. – Kovács L. Budapest 2015.
- FLETCHER 1591: Fletcher, G.: *Of the Russe Commonwealth*. London 1591.
- FRÄHN 1823: Frähn, Ch. M.: *Ibn Fozzlan’s und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit*. St. Petersburg 1823.
- GARKAVI 1870: Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. X)*. Санкт-Петербург 1870.
- GOLB–PRITSACK 1982: Golb, N. – Pritsak, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London 1982.
- GY. RUITZ 1987: Gy. Ruitz I.: Egy magyar püspök levele Guillaume d’Auvergne párizsi püspöknek (1240). Ford.: Gy. Ruitz I. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona T. Budapest 1987, 368–369.
- GYÖRFFY 1986: Györffy Gy. (szerk.): *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Ford.: Györffy Gy. – Gy. Ruitz I. Budapest 1986.

⁶⁹ MONGAJT 1961, 103.

- HVOLSZON 1869: Хвольсон, Д. А.: *Известия о хазарах, бургасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста*. Санкт-Петербург 1869.
- IBN FADLÁN 2007: Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bulgárok földjén tett utazásról*. Ford.: Simon R. Budapest 2007.
- JAUBERT 1836: Jaubert, P. A.: *La Géographie d'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert*. 1. Paris 1836.
- JAUBERT 1840: Jaubert, P. A.: *La Géographie d'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert*. 2. Paris 1840.
- КМОСКÓ 2000: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom 1:2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000.
- КОКОВЦОВ 1932: Коковцов, П. К.: *Еврейско-Хазарская переписка в X. веке*. Ленинград 1932.
- KRAMERS 1938: Kramers, J. H.: *Ibn Ḥauqal. Kitāb ṣūrat al-ard*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum 22. Leiden–Leipzig 1938.
- KRAMERS–WIEDT 1964: Kramers, J. H. – Wiedt, G.: *Ibn Ḥauqal: Configuration de la Terre (Kitāb ṣūrat al-ard). Introduction et traduction, avec index par J. H. Kramers et G. Wiet*, 1–2. Commission internationale pour la traduction des chefs-d'œuvre, Beyrouth–Paris 1964.
- MATTHAEI PARISIENSIS 1872–1883: *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora* 1–7. Ed.: Luard, H. R. *Rerum britannicarum medii aevi scriptores* 57. London 1872–1883.
- OPUS GEOGRAPHICUM 1970–1984: *Opus geographicum sive „Liber ad eorum delectationem qui terras peregrare studeant”*. Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Delia Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinac-ci, L. Veccia Vaglieri 1–9. Napoli–Roma 1970–1984.
- OUSELEY 1800: Ouseley, W.: *The oriental geography of Ebn Haukal, an Arabian traveller of the tenth century. Translated from a manuscript in his own possession*. London 1800.
- PUTYESSEZTVIJE ABU HAMIDA 1971: *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу: 1131–1153*. Перевод: Болшаков, О. Г. Комм.: Монгайт, А. Л. Москва 1971.
- REINAUD 1848: Reinaud, J. T.: *Géographie d'Aboulfeda* 2. Paris 1848.
- TOGAN 1939: Togan, Zeki Velidi A.: *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig 1939.
- WYNGAERT 1929: Wyngaert, A. van den: *Sinica Franciscana. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV*. 1. Quaracchi–Firenze 1929.
- ЗАНОГЬЕР 1967: Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе 2. Горган и Поволжье в IX–X вв 1. Поволжье и Хорасан*. Москва 1967.

SZAKIRODALOM

- AVERJANOV 2016: Аверьянов, К. А.: С какой скоростью передвигались в Древней Руси во времена князя Владимира? *Вестник славянских культур* 39 (2016) 41–52.
- BARTHA 1988: Bartha A.: *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1988.
- BEJLISZ 1984: Бейлис, В. М.: Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования* 1982 (1984) 208–228.
- BIKOVSKIJ 1928: Быковский, С. П.: К вопросу о трех древнейших центрах Руси. *Труды Вятского педагогического института* 3:6. Вятка 1928.

- BOLLÓK 2004: Bollók A.: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004) 349–380.
- DUBOV 1981: Дубов, И. В.: Северо-Восточная Русь и «Арса» арабских источников. *Вестник Ленинградского университета* 8 (1981) 22–29.
- DUBOV 1982: Дубов, И. В.: *Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья*. Ленинград 1982.
- DUNLOP 1954: Dunlop, M. D.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954.
- GOLUBEVA 1987: Голубева, Л. А.: Мордва. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Археология СССР*. Глав. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1987, 97–107.
- GREKOV 1944: Греков, Б. Д.: *Культура Киевской Руси*. Москва 1944.
- GRISKINA 1994: Грышкина, М. В.: *Удмурты: этюды из истории. IX–XIX вв.* Ижевск 1994.
- HENNIG 1961: Хенниг, Р.: *Неведомые земли 2*. Москва 1961.
- HRBEK 1957: Hrbek, I.: Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen. *Archiv Orientalni* 25 (1957) 628–652.
- ILOVAJSZKI 1876: Иловайский, Д. И.: *Разыскания о начале Руси*. Москва 1876.
- JUSKOV 1940: Юшков, С. В.: К вопросу о происхождении русского государства. *Учёные записки Московского юридического института* 2 (1940) 37–59.
- JUSKOV 1949: Юшков, С. В.: *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. Москва 1949.
- KARASZIK 1950: Карасик, А. М.: К вопросу о третьем центре древней Руси. *Исторические записки* 35 (1950) 304–305.
- KARSZANOV 1992: Карсанов, А. Н.: К вопросу о трех группах русов. In: *Герменевтика древнерусской литературы 3. X–XVI вв.* Отв. ред.: Ужанков, А. Н. Москва 1992, 5–13.
- KIRPICSNYIKOV–DUBOV–LEBEGYEV 1986: Кирпичников, А. Н. – Дубов, И. В. – Лебедев, Г. С.: Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) In: *Славяне и скандинавы*. Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 1986, 189–297.
- KIRSZANOV 2018: Кирсанов, Е. В.: Историография локализации трёх центров русов восточных авторов. *Гуманитарные и юридические исследования* 2018:4, 62–72.
- KMIETOWICZ 1972–1973: Kmiotowicz, F.: Artāniya–Artā. *Folia Orientalia* 14 (1972–1973) 231–260.
- KONOVALOVA 1995: Коновалова, И. Г.: Рассказ о трёх группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. In: *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 (1995)* 139–148.
- KONOVALOVA 1999: Коновалова, И. Г.: *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси*. Москва 1999.
- KORZUHINA 1978: Корзухина, Г. Ф.: Путь Абу-Хамида ал-Гарнати из Болгара в Венгрию. In: *Проблемы археологии 2. Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова*. Отв. ред.: Столяр, А. Д. Ленинград 1978, 187–194.
- KUZMIN 2012: Кузьмин, А. Г.: *Крещение Киевской Руси*. Москва 2012.
- LEWICKI 1949–1950: Lewicki, T.: Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua* 2 (1949–1950) 321–388.
- LEWICKI 1961: Lewicki, T.: Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. *Slavia Antiqua* 8 (1961) 61–124.
- LEWICKI 1962: Lewicki, T.: 'Arisu, un nom de tribu énigmatique cité dans la lettre du roi khazar Joseph (Xe siècle). *Cahiers du monde russe et soviétique* 3 (1962) 90–101. <https://doi.org/10.3406/cmr.1962.1495>
- MARQUART 1903: Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903.

- MARTYJANOV–NAGYKIN 1979: Мартьянов, В. Н. – Надькин, Д. Т.: Об этнической принадлежности населения Рязанского и Муромского Поочья I тыс. н. э. In: *Археологические памятники мордвы первого тысячелетия нашей эры*. Труды Мордовского научно-исследовательского института 63. Отв. ред.: Федоров-Давыдов, Г. А. Саранск 1979, 103–133.
- MAVRODIN 1945: Мавродин, В. В.: *Образование Древнерусского государства*. Ленинград 1945.
- MINORSKY 1955: Minorsky, V.: Addenda to the Hudud Al-'Álam. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955) 250–270. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00111723>
- MONGAJT 1947: Монгайт, А. Л.: К вопросу о трёх центрах древней Руси. *Краткие сообщения института истории и материальной культуры* 16 (1947) 103–112.
- MONGAJT 1947a: Монгайт, А. Л.: Старая Рязань. *Вопросы Истории* 1947:4, 88–98.
- MONGAJT 1961: Монгайт, А. Л.: *Рязанская земля*. Москва 1961.
- NASZONOV 1940: Насонов, А. Н.: Тмуторокань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки* 1940:6, 79–99.
- NOVOSZELCEV 1965: Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. In: *Древнерусское государство и его международное значение*. Ред.: Пашуто, В. Т. – Черепнина, Л. В. Москва 1965, 355–419.
- OCSEKRI ISZTORII SZSZSZR 1953: *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв.* 1. Отв. ред.: Греков, Б. Д. Moszkva 1953.
- PARHOMENKO 1913: Пархоменко, В. А.: *Начало христианства Руси*. Полтава 1913.
- PARHOMENKO 1913a: Пархоменко, В. А.: Три центра древней Руси. *Известия Отделения русского языка и словесности* 18:2 (1913) 79–87.
- PARHOMENKO 1917: Пархоменко, В. А.: Русь в IX веке. *Известия Отделения русского языка и словесности* 22:2 (1917) 127–140.
- PARHOMENKO 1924: Пархоменко, В. А.: *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. Ленинград 1924.
- POLESSZKIN 1979: Полесских, М. Р.: Армиевский могильник. In: *Археологические памятники мордвы первого тысячелетия нашей эры*. Труды Мордовского научно-исследовательского института 63. Отв. ред.: Федоров-Давыдов, Г. А. Саранск 1979, 5–56.
- PRITSAK 1967: Pritsak, O.: The Name of the Third Kind of Rus and of Their City. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1967:1–2, 2–9. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00125109>
- RIBAKOV 1939: Рыбаков, Б. А.: Анты и Киевская Русь. *Вестник древней истории* 1 (1939) 319–337.
- RIBAKOV 1982: Рыбаков, Б. А.: *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1982.
- SAHMATOV 1919: Шахматов, А. А.: *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград 1919.
- SCSEGLOV 1876: Щеглов, Д. Ф.: Первые страницы русской истории. *Журнал министерства народного хозяйства* – апрель, 222–269; май, 1–68; июнь 164–209.
- SWOBODA 1969: Swoboda, W.: 'Arū-'Arīṣū-al-Artānīja. *Folia Orientalia* 11 (1969) 291–296.
- SZAVELJEV 1847: Савельев, П. С.: *Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории*. Санкт-Петербург 1847.
- SZMOKOTYINA 2008: Смокотина, Д. В.: Арса: место на карте. *Вестник Томского государственного университета. История* 2008:2, 5–17.
- SZMOKOTYINA 2012: Смокотина, Д. В.: *Балтийско-Каспийский торговый путь в эпоху раннего средневековья (VII–IX вв.)*. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Томск 2012.

- SZOBOLÉVSZKIJ 1929: Соболевский, А. И.: «Третье русское племя». *Доклады Академии Наук* 1929:4, 55–58.
- SZTAVICKIJ 2009: Ставицкий, В. В.: Основные концепции этногенеза древней мордвы (историографический обзор). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 2009:6, 261–266.
- TARDY 1980: Tardy, L.: *A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 17. Budapest 1980.
- THULIN 1978: Thulin, A.: The „Third Tribe” of the Rus. *Slavia Antiqua* 25 (1978) 99–139.
- TOMASCHEK 1889: Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden 1–2. *Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe d. Kais. Akademie d. Wissenschaften* 116 (1888–1889), 715–780; 117 [I. Abhandlung] (1889) 1–70.
- VERNADSKY 1959: Vernadsky, G.: *The origins of Russia*. Oxford 1959.
- ВИНЛАЈЕВ 2013: Вихляев, В. И.: Расселение мордвы в III – начале XIII вв. *Поволжская археология* 2013:2, 162–170. <https://doi.org/10.24852/pa2013.2.4.162.170>
- ВИНЛАЈЕВ–РЕТҮЕРБУРГСКИЈ 1999: Вихляев, В. И. – Петербургский, И. М.: Мордва. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Отв. ред.: Иванова, М. Г. Ижевск 1999, 119–160.
- VILINBAHOV 1962: Вилинбахов, В. Б.: Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis* 22 (1962) 254–277.
- WESTBERG 1908: ВЕСТБЕРГ, Ф.: К анализу восточных источников о восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения* – февраль, 364–412; март, 1–52.

MUSLIM GEOGRAPHERS’ AND TRAVELLERS’ ACCOUNTS OF THE TOWN OF *ARTĀ* AND THE *ARTĀNĪYA* PEOPLE

KLIMA LÁSZLÓ

Al-Balḥī and his followers, al-Iṣṭaḥrī and Ibn Ḥawqal constitute a separate group of Muslim geographers. These authors described the three groups of the Rus’ in the 10th century. Later, their data were used by other geographers, among them al-Bakrī and al-Idrīsī. The name of the third group of the Rus’ according to Muslim geographers was *al-artānīya*. The ruler of the group resided in the town of *Artā*. Some scholars identified the *al-Artānīya* people as a Slavic group, while others identified them with Vikings, and several researchers regarded them as Finno-Ugric: Erzya-Mordvinians or Permic Finno-Ugric people. After a detailed history of research, this study argues that the *al-Artānīya* people can be identified with the Erzya-Mordvinian ethnic group, and the town of *Artā* is in fact identical to Ryazan. The arguments are partly based on historical sources: the descriptions of al-Iṣṭaḥrī, Ibn Ḥawqal, Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī and al-Qazwīnī prove that the *al-Artānīya* group could only be Finno-Ugric. Furthermore, based on the letters of Julianus, an anonymous Hungarian bishop and Fletcher the *al-Artānīya* people can be identified with Mordvinians. Linguistic arguments prove that the demonym *al-Artānīya* and the settlement name *Ryazan* come from the demonym *Erzyań* (*Erzjan*) used for the Erzya-Mordvinians.

